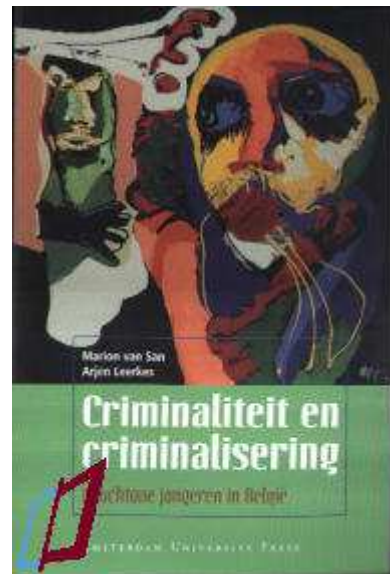

Samen maatschappijje spelen

- Pagina 117: de enige reden dat ik als voorbeeld fellatio aanhaal is dat er een bericht in de krant stond hierover en ik spontaan dacht dat er werkelijk niets meer te vinden valt dat nog “gewoon” gezond is. Seksualiteit is al zo verschrikkelijk beladen en dan dat er nog eens bovenop. Maar uiteindelijk zegt de boodschap niet meer dan: wat je ook doet, indien er risico's aan verbonden zijn, neem voorzorgen. Dan wordt seks hetzelfde als autorijden, eten, studeren, een partner zoeken, op de lotto spelen, ...
- Pagina 119: mag ik nog eens verwijzen naar *Tot in der eindigheid* (nog steeds vrij beschikbaar op deze website)? Daar staat een apart hoofdstuk in over godsbewijzen. Maar je kan ook kijken naar het schitterende boek van Freddy Mortier, *De hoer van de duivel*, uitgegeven bij Acco in 2011.
- Pagina 121: als je diep onder de indruk wilt komen van perceptieve misleiding, bekijk dan het volgende filmpje op Youtube: <http://www.youtube.com/watch?v=voAntzB7EwE>. Zoals de uitdrukking gaat, je gelooft je eigen ogen niet. Richard Wiseman is bekend van zijn boeken over paranormale toestanden en curieuze psychologische fenomenen. Zie ook het boek *De ongelovige Thomas heeft een punt* van Johan Braeckman en Maarten Boudry.
- Pagina 123: het geval Marion Van San was in 2001 een controversieel onderwerp. In een notendop samengevat: een criminologe krijgt de opdracht van het ministerie van justitie om een studie te maken over jeugdcriminaliteit en allochtone jongeren. Gemakkelijk te begrijpen dat dit met argusogen wordt gevolgd. De studie verschijnt, om preciezer te zijn, ze verdwijnt in een lade van een ministerieel bureau en dat is het. Maar dat is buiten Van San zelf gerekend die dan maar zelf met haar studie naar buiten komt en ondertussen de studie heeft laten publiceren bij Amsterdam University Press: *Criminaliteit en criminalisering: Allochtone jongeren in België* (met Arjen Leerkes). Nu is het hek van de dam want haar studie suggereert wel degelijk een verband tussen criminaliteit en allochtoon zijn. Het Vlaams Blok (of toen al Vlaams Belang?) voorop kraait victorie. Andersdenkenden sloven zich uit om aan te tonen dat de studie niet goed uitgevoerd is, methodologisch onbetrouwbaar, Van San bijt van zich af, enzovoorts, enzoverder, kranten, weekbladen en tijdschriften nemen gretig kopij aan en het netto-effect is dat de hele zaak in een impasse terecht komt waardoor alles langzaam uitdooft, *end of story*. Maar op dat einde wist ikzelf echt niet meer wat te denken. En ik had al zeker de tijd niet om de studie in detail door te nemen. Dus daar stond ik weer eens.
- Pagina 123: stemprocedures hebben mij altijd gefascineerd vooral door het gegeven dat de perfecte stemprocedure niet kan bestaan, het is dus altijd behelpen! Eerder dan hier een

ultrakorte uitleg neer te schrijven, heb ik als appendix 1 aan deze toelichtingen een artikel van mijn hand toegevoegd (met excuses voor de spelling die in die dagen gebruikelijk was, namelijk de resolute keuze voor de “k” boven de “c”), ondertussen al meer dan twintig jaar oud maar nog altijd bruikbaar in dit verband: “De relevantie van het onderscheid tussen eindigheid en oneindigheid in ethische discussies”, in: H. Van den Enden (samensteller), *Dwarsdenken. Omtrent Jaap Kruithof*, EPO, Antwerpen, 1990, pp. 153-164.

- Pagina 124: het lijkt misschien een onnozel probleem maar de opdeling van de wetenschappen, zowel natuurwetenschappen als humane en sociale wetenschappen, is echt wel problematisch als we alledaagse situaties willen begrijpen. In een artikel heb ik geprobeerd om dit probleem te verduidelijken door een voorbeeld. Ik neem een alledaagse handeling – inkopen doen in een grootwarenhuis – en ik stel de eenvoudige vraag welke wetenschappers ik zou moeten uitnodigen om deze handeling in detail te bestuderen. Dat leidde mij tot deze beschrijving: “Stel ik ga naar de supermarkt (= economie, want ik wil mij goederen aanschaffen); ik vind met moeite parkeerplaats (= sociologie, meer bepaald de studie van verkeersstromen en mobiliteit) en maak mij daar behoorlijk nerveus over (= socio-psychologie die kan uitleggen waarom deze agressie mij overvalt); uiteindelijk loop ik rond in de supermarkt en doe inkopen soms op een weloverwogen manier, hetzij op financiële basis (= terug economie, want ik probeer rationeel te beraadslagen), hetzij op politiek-ideologische gronden (= politicologie, die kan uitleggen hoe ideologieën, levensvisies en wereldbeelden mijn gedrag kunnen bepalen), soms op een “zotte” manier, zo wil ik dat merk koekjes omdat ik daarmee opgegroeid ben (= terug naar de psychologie die kan duiden waarom ik met dergelijke fixaties rondloop); ik erger mij aan de wachtende rijen aan de kassa (= economie om uit te leggen waarom er wachtende rijen zijn en socio-psychologie om mijn ergernis te duiden). Dan is er ook nog de biologie want ik moet eten in de eerste plaats om te overleven, de wiskunde, kwestie dat mijn rekening klopt aan de kassa, de fysica die ervoor zorgt dat ik de producten kan verslepen van het warenhuis naar de auto, enzovoorts.” Zie je het probleem?
- Pagina 132: de hele kwestie van het liegen blijft mij enorm boeien. Recent is het opnieuw onder mijn aandacht gekomen door het korte essay van Sam Harris, *Waarom je nooit moet liegen*, waarin hij verdedigt dat de waarheid spreken altijd loont (hoewel uiteindelijk zowel het “nooit” als het “altijd” toch worden gekwalificeerd). Hoewel het al een ouder werk is, blijft *Lying* van Sissela Bok nog steeds het basiswerk rond de leugen. Een van de kernargumenten is dat waarheid eenvoudiger is dan de leugen. Er is tenslotte maar één waarheid maar mogelijke leugens zijn ontelbaar. Wat ook vaak wordt uitgedrukt door te zeggen dat het veel meer moeite en inspanning vraagt om een reeks leugens draaiende te houden dan simpelweg de waarheid te vertellen. Dit argument verdwijnt meteen als irrelevant van zodra men niet langer vasthoudt aan de enige en unieke waarheid, zoals ikzelf doe. De logica en wetenschapsfilosofie hebben mij voldoende duidelijk gemaakt dat er vele waarheden zijn en dat het dus even complex is om te weten welke waarheid dient verteld te worden in een bepaalde context als welke leugen eventueel in aanmerking komt.
- Pagina 143: het was mijn bedoeling om hier een uitgebreide bibliografie op te nemen over de discussie rond ggo's maar het probleem is te ingewikkeld naar mijn smaak. Ik verzamel

nog steeds materiaal dus hier zal de lezer nog enig geduld moeten oefenen. Vaak is het probleem ook – en dat is hier voor mij zeker het geval – om het “juiste” kader te vinden zodanig dat je aan zoveel elementen mogelijk recht doet en daardoor een degelijk zicht op de zaak hoopt te verkrijgen. Dus voorlopig even stilte, waarvoor excuses. Ik denk na!

- Pagina 145: op deze website staat een verwijzing naar mijn werk rond strikt finitisme. Dit is quasi uitsluitend “academisch” werk en, zoals de lezer kan vaststellen dateert de eerste publicatie van 1987, dus reeds meer dan een kwart eeuw ben ik met dit onderzoek bezig. En, zoals gezegd, geen idee of er iets zal van overblijven.
- Pagina 145: de literatuur over vergissingen en fouten in onze kennis, met inbegrip van de wetenschappen, is zeer uitgebreid. Een echte aanrader is de website van Hans Van Maanen: <http://www.misvattingen.nl/wetenschap.html> en zijn boek *Encyclopedie van misvattingen*. Hoe vaak ik al mijn mening heb moeten bijstellen ten gevolge hiervan, het is indrukwekkend! Edison heeft helemaal niet de gloeilamp uitgevonden, die bestond al, maar hij heeft de levensduur verlengd waardoor het industrieel interessant werd (en uiteraard hebben we vooral dat onthouden omdat daardoor de gloeilamp zichtbaar – excuses voor de woordspeling – werd in het dagelijkse leven). En de constructie van de telescoop aan Galileo Galileï toeschrijven is ook al geen goed idee. Om maar deze twee voorbeelden aan te halen.
- Pagina 149: als het gaat om reële economie en niet om de theoretische modellen dan is het vaktijdschrift *Experimental Economics* de te consulteren plaats. De daar beschreven experimenten conflicteren heel vaak met de theorieën maar bovenal laten ze zien dat mensen in hun gedrag wel degelijk regels hanteren die bovendien na enige reflectie best wel als rationeel (in een nieuwe betekenis) kunnen omschreven worden.
- Pagina 160: in de tweede appendix bij deze tekst heb ik een column opgenomen die ik voor *De Morgen* (woensdag 9 december 2009) heb geschreven naar aanleiding van de klimaatop in Kopenhagen. Ik heb de overtuiging, zoals ook in het boek te lezen staat, dat het al of niet lukken van zo’n klimaatop niet alleen afhangt van de wetenschappelijke klimaatstudies zelf maar ook van politicologie, sociologie, psychologie en economie om te begrijpen hoe de besluitvorming op zo’n topbijeenkomst gebeurt. Dit lijkt mij zo evident maar ik lees het veel te weinig. Doorgaans blijft het beperkt tot: maar zien ze niet in wat de wetenschappen zeggen? Zien ze niet in dat ze onmiddellijk iets moeten doen? Zien ze niet in dat de wereld om zeep gaat? Ik twijfel er niet aan dat de meesten dat inderdaad wel zien maar de kwestie is wie er als eerste over de brug zal komen? En ook dat is maar een eerste element in een bijzonder complex besluitvormingsproces.

Nog een paar losse opmerkingen als toemaatje:

Ik ben zeker niet de eerste die met het idee komt dat de hele westerse maatschappij aan het ‘vereconomiseren’ is of, zoals ik het graag omschrijf, aan het ‘olympifiëren’ is. Een belangrijke inspiratiebron is Michael J. Sandel: *The Case against Perfection. Ethics in the Age of Genetic Engineering* (Cambridge, Mass.: Belknap Press, 2007). Of het recente boek *What Money Can’t Buy. The Moral Limits of the Markets* (New York: Macmillan, 2013), nu al in

het Nederlands te verkrijgen *Niet alles is te koop. De morele grenzen van marktverwerking* (Amsterdam: Ten Have, 2012). De Engelse editie zal in 2013 ook hier beschikbaar zijn.

Als het gaat om economisch denken, heb ik mijn onwetendheid opgebiecht. Het is zeker niet zo dat ik er niets over lees, integendeel, ik doe mijn uiterste best om er toch iets van te snappen. Een probleem dat zich echter herhaaldelijk stelt is dat bij het lezen van een bepaalde auteur ik de neiging om het met die auteur eens te zijn. Omdat ik denk dat de analyse die wordt gepresenteerd een heel plausibele versie is. Tot de volgende analyse. Maar er is wel een uitzondering. Bij het lezen van Peter Mertens, *Hoe durven ze? De euro, de crisis, en de grote hold-up* (Antwerpen: EPO, 2011) geraakte ik er langzaam van overtuigd dat deze benadering zeker de meest informatieve, de meest verhelderende en de meest plausibele is die ik tot nu toe heb gelezen. Maar weet ik daarom dat het inderdaad zo is? Helaas niet.

Als het gaat om de plaats van religie in de maatschappij en hoe een maatschappij best geordend en geregeld wordt, dan heb ik bijzonder veel gehad aan het werk van Paul Cliteur, *The Secular Outlook. In Defense of Moral and Political Secularism* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2010). Omdat het boek zich in hoofdzaak richt tot religie om aan te tonen waarom religie best uit het publieke leven wordt geweerd, heb ik het niet meteen een plaats gegeven in mijn boek maar een inspiratiebron is het zeker geweest. (Zie ook mijn boekbespreking in *International Humanist News*, May issue, 2011, pp. 27-28.)

Appendix 1

DE RELEVANTIE VAN HET ONDERSCHIED TUSSEN EINDIGHEID EN ONEINDIGHEID IN ETHISCHE DISKUSSIES.

Jean Paul Van Bendegem
Bevoegdverklaard Navorsers NFWO - Rijksuniversiteit Gent
Vrije Universiteit Brussel

I

Wanneer men spreekt over ethische problemen en men neemt het begrip eindigheid in de mond, dan denkt men zeer waarschijnlijk in de eerste plaats aan de materiële eindigheid van het menselijk bestaan. We verblijven slechts een eindige tijd op deze planeet; we verbruiken energie maar er is slechts een eindige voorraad; meer individueel bekeken, hebben we slechts een eindig inkomen te besteden; enz. Men zou kunnen spreken van een 'Rapport-van-de-Club-van-Rome'-syndroom. Nu wens ik in geen geval deze realiteit te onderkennen. Het is een terechte zaak dat we met deze eindigheid rekening houden. Maar het is wel een zeer specifieke manier van omgaan met eindigheid. In deze bijdrage wil ik aan de hand van drie voorbeelden laten zien dat er ook een andere wijze van benaderen is.

Waarin schuilt het verschil tussen deze twee benade ringen. Algemeen gesteld kan het probleem als volgt bepaald worden. Stel dat men een oplossing formuleert voor een bepaald ethisch probleem. Deze oplossing zal vermoedelijk van de volgende vorm zijn : binnen men zich in een situatie waarin het ethisch probleem zich stelt, handel dan als volgt. Belangrijk hierbij is dat het enige relevante kenmerk van de situatie is dat het ethisch probleem zich erin stelt. In al deze situaties, hoe verschillend deze onderling ook mogen zijn, wordt dus dezelfde oplossing voorgesteld.

Bij beschouwingen over eindigheid in de eerste zin hierboven aangehaald, selekteert men deze situaties die als bijkomend kenmerk hebben dat aan bepaalde eindigheidsvoorwaarden voldaan is. Cruciaal is de vaststelling dat de oplossing hierdoor niet gewijzigd wordt. De bewering is niet dat de oplossing identisch blijft want naargelang de situatie zullen bepaalde elementen van de oplossing op een andere manier ingevuld worden. Stel dat de oplossing iets zegt over werktuigen, dan zullen verschillende situaties verschillende specifieke objecten invullen voor deze werktuigen.

In situaties waarbij eindigheid in de tweede betekenis een rol speelt, wordt de oplossing zelf gewijzigd indien met eindigheidsvoorwaarden wordt rekening gehouden. Het ethische probleem ter discussie heeft dan twee kwalitatief verschillende oplossingen, namelijk een oplossing voor het 'oneindig' geval en een oplossing voor het 'eindig' geval.

De drie voorbeelden die ter illustratie van deze bewering zullen gepresenteerd worden, komen alle uit de individuele nutstheorie, de theorie van de stemprocedures en de speltheorie. Deze drie theorieën maken veelvuldig gebruik van formele middelen. De bedoeling is om het effect van een bepaalde voorwaarde of criterium zo precies mogelijk te kunnen vastleggen. Precies deze aanpak heeft de rol van de eindigheid in de tweede betekenis duidelijk gemaakt. In dit artikel is het formele aspekt tot het minimum gereduceerd zonder daarom de precisie te verwaarlozen.

II

Het eerste voorbeeld is een relatief bekend verhaal, de zogenaamde Sint-Petersburg paradox. Stel dat je wordt gevraagd aan een kansspel mee te doen dat als volgt loopt. Je zet een bepaald bedrag in. Een muntstuk wordt opgegooid en indien de uitkomst munt is, krijg je het dubbel van de inzet uitbetaald; in het ander geval ben je de inzet kwijt. Dit spel kan onbeperkt herhaald worden. Men zou de volgende strategie kunnen hanteren. In de eerste ronde zet je 100,- BF in. Het muntstuk wordt opgegooid. Is de uitkomst munt, dan krijg je 200,- BF uitbetaald. Je stopt. Het is duidelijk dat je nu precies 100,- BF winst hebt gemaakt. Maar is de uitkomst kop, dan krijg je niks en wordt er verder gespeeld. Je zet nu 200,- BF in, het dubbele van de eerste inzet. Het muntstuk wordt nogmaals opgegooid. Heb je munt, dan krijg je nu 400,- BF. Jouw winst is opnieuw 100,- BF want je krijgt 400,- BF maar de totale som van de inzetten is $100,- BF + 200,- BF = 300,- BF$. Indien kop, dan krijg je niks en wordt er verder gespeeld. Jouw inzet is nu 400,- BF en de opbrengst is nu 800,- BF. Ook in dit geval is de winst 100,- BF. Speel zolang tot je munt hebt. Eén ding is duidelijk: om het even wanneer je eindelijk munt hebt, de winst op dat ogenblik zal 100,- BF bedragen. Vermits je dan stopt, zal je dit spel altijd verlaten met een winst van 100,- BF. Anders gezegd, je hebt er alleen maar baat bij om aan dit spel mee te spelen.

Niet deelnemen levert niets op, terwijl deelname moet leiden tot winst. Maar is dit zo ? Er is een relatief eenvoudige reden om te vermoeden dat hier iets niet klopt want het roulette spel is gelijkaardig aan het hier beschreven spel. Nochtans blijkt deze strategie het niet te doen (de positieve maar niet gefundeerde geruchten daargelaten).

Het probleem kan als volgt geïllustreerd worden : stel dat je aan het spel deelneemt met 1.000,- BF in jouw portefeuille. De eerste ronde loopt slecht af en je bent 100,- BF kwijt. De tweede ronde eveneens : je bent nu al 300,- BF. In de derde rond zet je 400,- BF in en het loopt weer verkeerd. Je hebt nu nog 300,- BF over en je kan niet meer inzetten voor de vierde ronde. Het spel is afgelopen en je bent 1.000,- BF armer. Misschien dat men overweegt met meer geld aan het spel deel te nemen ? Veel helpen kan dit niet, want de bovenstaande redenering kan zonder probleem herhaald worden voor om het even welke inzet, zolang die maar eindig is. Als je een muntstuk een eindig aantal maal opgooit, dan blijft er een van nul verschillende kans dat je keer na keer kop hebt en dat je eindig budget helemaal wordt opgebruikt voor het opstrijken van de winst. Alleen in het geval dat je budget onbeperkt is, dus oneindig, heeft het zin aan dit spel deel te nemen.

Dit voorbeeld illustreert klaar en duidelijk dat een eindigheidsvoorwaarde de oplossing van een probleem - in dit geval : zal ik aan dit spel deelnemen of niet ? - fundamenteel beïnvloedt : (a) is mijn budget oneindig, dan speel ik dit spel omdat het mij een zekere winst oplevert, (b) is mijn budget eindig, dan speel ik dit spel niet.

Uiteraard kan men de bedenking maken dat dit probleem met ethische contexten weinig uitstaans heeft. Akkoord, je moet een beslissing nemen en in een ruime opvatting van ethiek heb je dan een ethisch probleem. Maar de gokproblemen van individuele personen zijn nu niet meteen de ethische knelpunten om wakker van te liggen. Ik ben het hiermee volledig eens. De paradox van Sint-Petersburg op zichzelf genomen is niet erg belangrijk maar wat wel telt, is het feit dat vele werkelijke ethische problemen tot Sint-Petersburg-situaties kunnen aanleiding geven.

Laat ik in plaats van geld redeneren met utiliteiten. Misschien is een oneindig financieel budget een wat vreemde of bizarre gedachte, maar is het zo vreemd te denken dat iets of iemand voor een ander persoon een oneindige utiliteit kan vertegenwoordigen ? Stel dat je wilt uitdrukken dat object A je meer waard is dan om het even wat. Je kent aan A een utiliteit toe die zeer groot is. Maar hoe groot ? Aan de ene kant, sta je voor het probleem een bepaald getal te moeten kiezen, stel n . Wil dit dan zeggen dat je bereid bent A te ruilen voor een object met utiliteit $n+1$? (1) Aan de andere kant wil je zeker niet in de situatie terecht komen dat je aan een object B een utiliteit zou toekennen die die van A overtreft. De eenvoudigste manier om deze twee problemen te omzeilen is de utiliteit van A als oneindig groot te beschouwen. Vind men dit een aanvaardbaar idee, dan kan de paradox van Sint-Petersburg geherformuleerd worden met behulp van utiliteiten i.p.v. geldbedragen. Als inzetten neem je nu objecten die op een persoonlijke schaal een utiliteit van resp. 100, 200, 400, ... éenheden vertegenwoordigen. Heb je munt, dan krijg je een object waarvan de utiliteit het dubbele is van jouw inzet. De utiliteiten vormen nu het "budget" en indien object A hieraan wordt toegevoegd, heb je een oneindig "budget". Irreëel of fantastisch is de mogelijkheid van oneindige utiliteiten dus zeker niet. M.a.w. men moet tot de konklusie komen dat precies in werkelijk ethische contexten de paradox van Sint-Petersburg zich akuter stelt dan in de fiktieve spelsituatie.

Het tweede voorbeeld komt uit de sociale nutstheorie. Bondig geformuleerd is één van de kernvragen hoe de preferenties van een groep individuen kunnen samengebundeld worden tot een groepspreferentie, waarbij deze groepspreferentie aan bepaalde voorwaarden moet voldoen. Eén van de centrale resultaten in dit gebied is het onmogelijkheidstheorema van Kenneth Arrow. Om het theorema zelf te kunnen formuleren hebben we een paar semi-formele notaties nodig. Laat ons veronderstellen dat we n individuen hebben I_1, I_2, \dots, I_n . Elk individu heeft een aantal preferenties wat betreft objecten, personen of toestanden a_1, a_2, \dots, a_m . Met $a_i V_k a_j$ wordt bedoeld dat het k de individu I_k a_i verkiest boven a_j . Bovendien zullen we eisen dat de preferentieschaal V_k van het k de individu transitief is - indien $a_i V_k a_j$ en $a_j V_k a_m$ het geval zijn, dan moet $a_i V_k a_m$ het geval zijn - en samenhangend is - voor elk paar a_i en a_j , is ofwel $a_i V_k a_j$, ofwel $a_j V_k a_i$ het geval, ofwel is k de individu I_k onverschillig tussen a_i en a_j .

Een democratische groepspreferentie V moet aan de volgende vier voorwaarden voldoen:
 (a) unanimiteit : indien voor alle individuen I_k geldt dat $a_i V_k a_j$ dan moet $a_i V a_j$.

Indien iedereen a_i verkiest a_j dan moet de groepskeuze eveneens a_i boven a_j plaatsen.

(b) irrelevantie : indien moet bepaald wat de groepskeuze is m.b.t. a_i en a_j , dan spelen hierbij alleen de individuele preferenties m.b.t. a_i en a_j een rol. Andere alternatieven worden dus niet in aanmerking genomen.

(c) geen diktator : indien slechts één individu a_i boven a_j verkiest, dan is $a_i V a_j$ uitgesloten. Deze voorwaarde sluit de mogelijkheid van een 'diktator' uit. Eén individu kan dus zijn of haar keuze niet aan de groep opdringen.

(d) totaliteit : indien een V kan gevonden worden, dan moet ze in alle gevallen tot een antwoord leiden. Er mogen dus geen onbesliste gevallen zijn. Hebben in de groep alle individuen een preferentie wat betreft a_i en a_j , dan moet de groepskeuze ook tot een uitspraak komen.

Het theorema van Kenneth Arrow (2) is nu zeer eenvoudig te formuleren : een democratische groepspreferentie is onmogelijk.

Het bewijs is aan de hand van een specifiek voorbeeld te illustreren door voorwaarde (d). Indien in een specifiek geval geen groepskeuze bereikt wordt dan is voorwaarde (d) overtreden en kan V dus niet bestaan. Het voorbeeld behandelt drie individuen I_1, I_2 en I_3 en vier objecten a_1, a_2, a_3 en a_4 . Dit zijn de individuele preferenties :

I_1 :	a_1	a_2	a_3	a_4
I_2 :	a_4	a_1	a_2	a_3
I_3 :	a_3	a_4	a_1	a_2

(D.w.z. I_1 verkiest a_2 boven a_1 , a_3 boven a_2 , enz.)

De drie individuen verkiezen a_2 boven a_1 , dus, volgens de eerste voorwaarde, moeten we hebben dat $a_2 V a_1$.

Wat gebeurt er met de groepskeuze voor a_2 en a_3 ? Door de tweede voorwaarde moeten we enkel naar de individuele keuzen wat betreft a_2 en a_3 kijken. Twee individuen, I_1 en I_2 verkiezen a_3 boven a_2 , en één individu, namelijk I_3 , verkiest a_2 boven a_3 . Hieruit volgt dat indien de groeps keuze $a_2 V a_3$ zou zijn, I_3 een diktator zou zijn. Dus blijven nog twee mogelijkheden : $a_3 V a_2$ of $a_3 = a_2$. Voor de paren a_3 en a_4 aan de ene kant en a_4 en a_1 aan de

andere kant kan een gelijkaardige redenering worden opgebouwd en komen we tot de konklusie : $a_4 \vee a_3$ of $a_4 = a_3$ en $a_1 \vee a_4$ of $a_1 = a_4$.

Dit betekent dat we nu acht mogelijkheden hebben : $(a_3 \vee a_2, a_4 \vee a_3, a_1 \vee a_4)$, $(a_3 \vee a_2, a_4 \vee a_3, a_1 = a_4)$, ... , $(a_3 = a_2, a_4 = a_3, a_1 = a_4)$. In elk van deze gevallen volgt ofwel de konklusie $a_1 \vee a_2$ ofwel de konklusie $a_1 = a_2$. (3) Maar zowel $a_1 \vee a_2$ als $a_1 = a_2$ is in tegenspraak met $a_2 \vee a_1$ wat we eveneens hebben aangetoond. Kontradiktie, er is dus geen groepskeuze mogelijk.

Men zal zich, neem ik aan, de vraag stellen waar de eindigheid-oneindigheid problematiek zich stelt in dit probleem. Dit kan het best geïllustreerd worden in de eerste van de acht vermelde mogelijkheden : aan de ene kant hebben we $(a_1 \vee a_4, a_4 \vee a_3, a_3 \vee a_2)$ en aan de andere kant hebben we $a_2 \vee a_1$. Grafisch voorgesteld krijgt men een cyclus : a_1 wordt verkozen boven a_4 , a_4 boven a_3 , a_3 boven a_2 en tenslotte a_2 boven a_1 . Essentieel hierbij is dat deze cyclus maar kan optreden indien het aantal objecten of toestanden a_1, a_2, \dots , am waarover een groepskeuze moet gemaakt worden, eindig is. (4) De situatie is volledig vergelijkbaar met het probleem van de kausaliteit in een eindige wereld. Indien er slechts een eindig aantal toestanden zijn, en elke toestand heeft een andere toestand als oorzaak, dan moet er een toestand zijn die oorzaak en gevolg is van een bepaalde toestand. Er zijn twee uitwegen : ofwel ontkennen dat elke toestand een oorzaak heeft - dit stemt overeen met het overtreden van de totaliteitsvoorwaarde - ofwel besluiten dat er een oneindig aantal toestanden moet zijn (en dus geen eerste oorzaak). In de context van het probleem van het bereiken van een groepskeuze betekent dit dat indien er een oneindig aantal objecten, toestanden, enz. in het spel waren, het onmogelijkheidstheorema van Arrow niet opgaat.

In tegenstelling tot het eerste probleem, zijn er weinig redenen om het uitbreiden van een eindig aantal te maken keuzen naar een oneindig aantal als een interessante oplossing te beschouwen. Maar de konklusie dat een democratische groepskeuze niet mogelijk is omwille van de intrinsieke eindigheid van het probleem, is zonder meer gerechtvaardigd.

Het derde voorbeeld tenslotte komt uit de speltheorie en heeft betrekking op het zogenaamde prisoner's dilemma. De basisversie luidt als volgt. Stel dat er twee gevangenen zijn die voor de volgende keuze worden geplaatst. Voor de duidelijkheid dient vermeld dat beide gevangenen geen contact hebben met elkaar en dus niets weten over de beslissing van de ander. Aan beiden wordt verteld dat indien hij bekent terwijl de ander niet bekent, hij zal gebruikt worden als getuige tegen de ander. Men belooft hem een minimum straf van één jaar, terwijl de ander een straf van twintig jaar mag verwachten. Maar als hij bekent terwijl de ander ook bekent, dan is de straf tien jaar voor ieder. Bekent echter geen van beide, dan zijn er voldoende bewijzen voor een straf van vijf jaar voor ieder. In een tabel kan dit als volgt voorgesteld worden:

	B : bekennen	niet-bekennen
A: bekennen	(10,10)	(1,20)
niet-bekennen	(20,1)	(5,5)

Het cijfer links heeft betrekking op A en het cijfer rechts op B. Bekijkt men de situatie vanuit het standpunt van A dan is het evident dat A beter bekent. In het geval dat B bekent, riskeert hij

twintig jaar door niet te bekennen en slechts tien jaar door te bekennen. In het geval dat B niet bekent, is de situatie gelijkaardig : bekennen levert een straf van één jaar op terwijl niet bekennen een straf van vijf jaar oplevert. Dus A bekent. Maar de situatie is voor B geheel symmetrisch, dus zal B tot dezelfde konklusie komen en eveneens bekennen. Resultaat : beiden krijgen een straf van tien jaar. Het absurde van de situatie is dat dit hoewel het de beste keuze is voor ieder afzonderlijk, dit voor hun beiden helemaal niet de beste keuze is. Hadden ze beiden niet bekend, dan was de straf gehalveerd : ieder vijf jaar. Er is dus een betere oplossing voor de twee gevangenen samen maar die wordt niet gevonden hoewel iedere gevangene voor zich in speltheoretische termen althans rationeel heeft gehandeld.

Over dit probleem zijn reeds boeken gevuld, de relevantie voor menig reëel ethisch probleem waaronder bvb. de bewapeningswedloop is voldoende aangetoond. Een prisoner's dilemma kan zich manifesteren bij besprekingen en onderhandelingen waar men tot een akkoord probeert te komen. Kenmerkend voor deze situaties is echter wel dat de 'spelers' niet één keer in een spelsituatie terecht komen, maar een aantal maal na elkaar. Men spreekt dan ook van een herhaald prisoner's dilemma.

Uit het werk van Robert Axelrod blijkt nu dat het aantal herhalingen een invloed heeft op de wijze waarop het spel zal gespeeld worden. Samengevat is de situatie als volgt. Indien de beide spelers weten hoeveel maal ze het spel zullen moeten spelen (met een eindige bovengrens) dan ontstaat er geen samenwerking en is er geen verschil met het éénmalige prisoner's dilemma. Weten beide spelers echter niet hoeveel maal ze elkaar zullen te maken hebben, dan hebben ze in bepaalde omstandigheden er rationeel - opnieuw te begrijpen in de speltheoretische betekenis - belang bij om samen te werken. In de formele berekeningen wordt de laatste situatie geïnterpreteerd als een prisoner's dilemma met een oneindig aantal herhalingen. En daar komt het onderscheid weer naar boven. Hoe verloopt de redenering?

Laten we voor de eenvoud veronderstellen dat de twee spelers driemaal met elkaar moeten spelen en van dit feit op de hoogte zijn. Een totale strategie van speler A kan dan als volgt voorgesteld worden : $SA = (B, NB, B)$ waarbij B staat voor bekennen en NB voor niet bekennen. Gegeven dat A en B een bepaalde strategie SA en SB gekozen hebben, kan voor elke speler de balans van deze keuze bepaald worden. Deze balans zal ik voorstellen door $RA(SA, SB)$ voor speler A en door $RB(SA, SB)$ voor speler B. Met behulp van deze begrippen kunnen we gemakkelijk volgende vaststellingen aantonen :

(a) A kan voor een gegeven strategie van B afwegen wat de beste strategie is voor hemzelf om te volgen. Bvb. B is bereid tot totale samenwerking, dus B volgt de strategie : $SB = (NB, NB, NB)$. A volgt dezelfde strategie : $SA = (NB, NB, NB)$. Dan is $RB(SA, SB) = 5 + 5 + 5 = 15$. Doordat beide in alle gevallen samenwerken, krijgen ze bij iedere spelronde 5 jaar (indien we het gevangenisvoorbeeld blijven volgen). Voor A is het resultaat hetzelfde : $RA(SA, SB) = 15$.

(b) Doordat A voor een gegeven strategie van B kan bepalen wat de balans is voor een willekeurige strategie voor hemzelf, kan A bepalen welke strategie het voordeligst is. Aangenomen dat A een rationeel persoon is (5), zal A dan ook die strategie volgen.

Gegeven (a) en (b) volgt noodzakelijk de volgende konklusie : in het herhaald prisoner's dilemma met een eindige bovengrens is de optimale strategie voor beide spelers (B, B, B, ..., B). D.w.z. beide spelers zullen nooit samenwerken. Stel dat B altijd wil samenwerken, dus $SB = (NB, NB, NB)$. A zou ook kunnen samenwerken en hierboven was reeds aangetoond dat $RA(SA,$

SB) = 15. Maar A kan beter doen dan dat. Indien A de volgende strategie volgt : SA = (NB, NB, B), dan is zijn balans $RA(SA, SB) = 5 + 5 + 1 = 11$. A werkt dus samen met B tot op het laatste moment. Dat er een laatste moment is, is belangrijk omdat speler B niets meer kan ondernemen. Uiteraard kan B dezelfde redenering maken, en dus komt B eveneens tot het besluit dat hij moet van strategie van veranderen en B stapt nu ook over naar de strategie SB = (NB, NB, B). De redenering herhaalt zich voor de tweede stap. A weet nu dat de laatste stap "verloren" is, maar heeft nog wel de tweede stap om winst te maken. Dus gegeven dat B de strategie (NB, NB, B) volgt, zal A de strategie (NB, B, B) volgen. De balans voor A is $RA(SA, SB) = 5 + 1 + 10 = 16$. Bemerk dat A suboptimaal begint te handelen. Volledige samenwerking gaf een balans 15, terwijl deze balans nu reeds overschreden wordt. Het verder verloop laat zich raden. B verandert opnieuw van strategie en neemt die van A over en we zetten weer een stap achteruit. Gevolg : beide spelers eindigen met de strategie (B, B, B). Balans voor beide spelers : $RA(SA, SB) = RB(SA, SB) = 10 + 10 + 10 = 30$, het dubbele van de balans bij volledige samenwerking.

De redenering hier gepresenteerd is zeker niet de kortste. Een sneller bewijs is dit: ongeacht de strategie SB van B, kan men berekenen dat $RA(SA, SB)$ zijn kleinste waarde aanneemt voor SA = (B, B, B). Door symmetrie - de rollen van A en B zijn perfect verwisselbaar - volgt dan dat SB ook (B, B, B) moet zijn. Waarom dan deze omweg ? De redenering hierboven geeft eigenlijk het denkproces van de spelers weer bij het zoeken naar de, voor hun, optimale strategie. Het voordeel is dat in de redenering precies kan aangewezen worden waar het fout loopt indien het spel niet een eindig maar een oneindig aantal maal wordt gespeeld. Stel dat B opnieuw tot samenwerken bereid is, dus B volgt de strategie (NB, NB, ...). Als op een bepaald ogenblik A niet meer samenwerkt, dan heeft B altijd de mogelijkheid om hierop te antwoorden. Als A in een bepaalde ronde niet samenwerkt zal dit in zijn balans 1 jaar i.p.v. 5 jaar opleveren. Maar indien B in de ronde daarna niet samenwerkt zal dit de balans van A zeer negatief beïnvloeden want er komt 20 jaar bij. Samengevat, het is voor A niet zeer aantrekkelijk om met B niet samen te werken. Op basis van deze gedachtengang komt men tot de volgende konklusie dat de beste strategie voor beide spelers de volgende is :

- (a) kies samenwerking als start-strategie
- (b) volg nadien de strategie van de andere speler.

Op het eerste zicht lijkt dit een bijzonder positief resultaat. Toch moeten hier meteen twee beperkingen aan toegevoegd worden:

(a) Niets belet dat het spel 'ontaardt' in niet-samenwerking. Want volgens de hier boven geschetste strategie, indien een speler tot niet-samenwerking besluit, zal de andere speler hem hierin volgen. D.w.z. volgt A bvb. de strategie (NB, NB, B, B, B, ...) dan zal het antwoord van B zijn (NB, NB, NB, B, B, B, ...) (aangenomen dat A als eerste zijn strategie bepaalt). Er wordt alleen maar beweerd dat samenwerking niet automatisch wordt geëlimineerd zoals in het eindig geval.

(b) Beide spelers moeten overtuigd zijn dat er geen bovengrens is wat betreft het aantal herhalingen van het spel. Van zodra voor een van de spelers een preciese grens in het zicht komt, vervalt de "oneindige" redenering en komt men meteen terecht in het eindig geval. D.w.z. dat een samenwerking steeds kan ophouden doordat één of beide spelers een ander perspectief op de spelsituatie krijgt. Omgekeerd, indien twee spelers in het begin een preciese bovengrens in gedachten hadden en om een aantal redenen wordt deze bovengrens in vraag gesteld, dan

betekent dit nog niet dat samenwerking automatisch zal volgen. Een groot deel van het werk van Robert Axelrod bestaat er precies in de voorwaarden te vinden en te formuleren waaronder samenwerking zal ontstaan.

(c) Indien beide spelers deze strategie volgen, dan krijgt men het vreemde effect dat de beginsituatie bepalend wordt voor het resterend gedeelte. Immers als A start met NB, dan zal B dit overnemen, dus B speelt NB, waarna A dit weer overneemt, enz. Maar voor de begintoestand B door A gekozen kan hetzelfde scenario gegeven worden. In dergelijke situaties is al of niet samenwerken werkelijk een dubbeltje op zijn kant.

Bij dit voorbeeld kan evident niet ontkend worden dat de ethische implicaties duidelijk zijn. Een maatschappij is uiteindelijk in haar fundamenteen gebaseerd op samenwerking. Weten onder welke voorwaarden samenwerking ontstaat moet als een cruciaal ethisch probleem gezien worden. Wanneer men dan vaststelt dat de faktor eindigheid-oneindigheid hierin een determinerende rol speelt, dan durf ik beweren dat de relevantie van deze faktor overtuigend geïllustreerd is.

III

In deze paragraaf zal ik niet terugkomen op de bewering in de inleiding van dit artikel geformuleerd. Ik neem aan dat de drie behandelde voorbeelden de rol van het onderscheid tussen oneindige en het eindige voldoende heeft geïllustreerd. En wel op de wijze in de inleiding uiteengezet. De oplossing die men voor het probleem voorstelt leidt tot een radikaal verschillende oplossing indien men een bepaalde relevante variabele van het probleem als eindig of oneindig beschouwt.

Ik wil daarentegen de aandacht trekken op het feit dat de drie voorbeelden eveneens illustreren dat een wereld waarin eindigheid als fundamenteel gegeven meespeelt niet noodzakelijk een "betere" wereld hoeft te zijn. In het oneindig geval ontsnapt men aan Kenneth Arrow's onmogelijkheidsstelling, is samenwerking mogelijk en kan men zekere weddenschappen afsluiten. In de eindige wereld kunnen democratische kiesfuncties fout lopen, moet je ervan uitgaan dat mensen niet samenwerken (vanuit hun persoonlijk rationeel belang) en blijft een weddenschap wat een weddenschap is, je zal eerder verliezen dan winnen. Moet men dit interpreteren als een pleidooi voor een algemeen pessimisme, voor een streven naar een ideale oneindige wereld die we nooit zullen bereiken? Mijn antwoord is een duidelijk neen en het waarom kan ik het best illustreren door een vergelijking met de wiskunde.

Mijn oorspronkelijke interesse voor de eindigheid- oneindigheid problematiek komt uit de wiskunde. Men stelt vast dat de wereld in al haar aspecten eindig is en toch heeft men een wiskunde nodig waarin het concept oneindigheid centraal staat om deze wereld te beschrijven. Zou het niet meer bevredigend zijn een wiskunde te vinden die met deze wereld meer in overeenstemming is door het oneindigheids concept te elimineren? Dat dit mogelijk is, wordt uiteengezet in Van Bendegem (1987). Een van de belangrijkste vaststellingen bij dit onderzoek was echter dat, indien eindigheid strikt wordt ingevoerd, een aantal problemen en aspecten naar boven komen die men niet ziet indien het probleem vanuit een oneindig perspectief wordt bekeken. (6) Toegegeven, de problemen worden vaak complexer en moeilijker te beantwoorden maar dit betekent eveneens dat de wereld "rijker" wordt.

Het onderwerp van dit artikel kan men dan ook zien als een eerste poging tot antwoord op de vraag : en stelt men hetzelfde vast in de ethika ? Is het ook zo dat indien de problemen vanuit een eindig perspectief worden bekeken, dat dan de structuur van de oplossing "rijker" wordt. De drie voorbeelden, de laatste twee in het bijzonder, suggereren duidelijk dat het antwoord ja moet zijn. Door de eindigheid weten we dat elke democratische beslissingsmethode imperfect moet zijn. Door de eindigheid weten we eveneens dat samenwerking niet een evidentie is maar een toestand is die om bereikt te worden, inspanning vraagt. In het oneindig geval verdwijnen deze problemen. Maar het zijn dan wel problemen waar wij in onze eindige concrete wereld zeker zullen mee geconfronteerd worden. Los van een al of niet pessimistische levensfilosofie, leidt een expliciet meerekenen van de eindigheid tot een betere voorstelling van de reële situatie.

Dat in de wiskundige wereld het onderscheid eindigheid-oneindigheid van fundamenteel belang is, wordt door niemand ontkend. Of dit ook geldt voor de ethische wereld weet ik niet. Drie problemen presenteren waarin dit wel het geval blijkt te zijn toont hoogstens aan dat aan het onderscheid een groter belang dient toegekend te worden dan men op het eerste zicht zou vermoeden. Maar dit als een fundamenteel onderscheid in alle ethische contexten dient ingevoerd te worden is een open vraag. Als "finitist" zal ik uiteraard van de werkhypothese uitgaan dat dit inderdaad zo is. Maar een betoog dat dit aantoon, zal op een totaal andere basis moeten opgebouwd worden. Zoals gezegd was dit niet de bedoeling van deze tekst. De meer bescheiden bedoeling was te laten zien dat het probleem in geen geval kan ontkend worden.

NOTEN

(1) Deze vraag is verwant aan de volgende vraag die zich in elke eindige context stelt : indien n het grootste getal of cijfer of bedrag is, wat is dan $n+1$? Houdt dit op een getal te zijn ? Indien niet, dan is het zeker niet het grootste getal ? Indien wel, in welke zin is $n+1$ geen getal. De naam " $n+1$ " verwijst toch duidelijk naar een getal.

(2) De hier gekozen formulering wijkt af van de oorspronkelijke tekst van Kenneth Arrow. Arrows bewering is algemener dan de hier bewezen stelling. Eenvoud en doorzichtigheid waren de enige redenen om deze versie te presenteren die nauwer aansluit bij de versie van Alfred Mackay.

(3) In het eerste geval bvb. volgt de konklusie door de transitiviteit van de groepskeuze : uit $a4Va3$ en $a3Va2$ volgt dat $a4Va2$ en uit dit laatste samen met $a1Va4$ volgt opnieuw door transitiviteit dat $a1Va2$. In het laatste geval volgt onmiddellijk dat $a1=a2$.

(4) Dit resultaat kan met formele middelen exact aangetoond worden. Zie Sanford (1975).

(5) Met rationeel wordt hier strikt bedoeld rationeel in de speltheoretische betekenis. D.w.z. als een speler de keuze heeft tussen twee strategieën $S1$ en $S2$ en $S1$ heeft een grotere opbrengst voor de speler dan $S2$, dan zal de speler $S1$ uitvoeren.

(6) Een voorbeeld : in een eindige context speelt de notatie - de wijze waarop de getallen worden neergeschreven - een zeer belangrijke rol. In de oneindige context zijn alle notatiemogelijkheden gelijkwaardig met elkaar. Andere voorbeelden zijn ook te vinden in Fang (19??).

REFERENTIES

- ARROW, Kenneth: Social Choice and Individual Values, Yale University Press, New Haven, Conn., 1963.
- AXELROD, Robert : The Evolution of Cooperation, Basic Books, New York, 1984.
- FANG, J. : A Theology of Mathematics, Paidea Press, 19??.
- KRUITHOF, Jaap : De mens aan de grens, EPO, Berchem, 1985.
- MACKAY, Alfred F.: Arrow' Theorem : The Paradox of Social Choice, Yale University Press, New Haven, Conn., 1980.
- RESNIK, Michael D.: Choices. An Introduction to Decision Theory, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1987.
- SANFORD, David H.: "Infinity and Vagueness", The Philosophical Review 84, 1975, pp. 520-535.
- VAN BENDEGEM, Jean Paul: Finite, Empirical Mathematics: Outline of a Model, Rijksuniversiteit Gent, Gent, 1987.

Appendix 2

Kopenhagen is geen smeltende gletsjer

Markteconomisch is het vrij gewaagd om in deze periode een column te plegen, al of niet op uitnodiging, over wat zich afspeelt in Kopenhagen. Elke krant, elk weekblad, elk radionieuws, elk televisieuidingsprogramma moet het hebben over de klimaattop op net die manier die het onderscheid kan maken. Want, hoe je het ook draait of keert, op dit ogenblik zitten we hier in het westen nog steeds in een economisch systeem dat dergelijke competitie aanmoedigt. Dus sta ikzelf ook voor de uitdaging om iets te bedenken dat als vrij origineel moet overkomen. Domme dingen neerschrijven is zeker een optie, de klimaatscepticus uithangen eveneens, maar er is wel een punt dat ik hier graag wil aanhalen omdat ik het mis in het hele debat. Meer bepaald bedoel ik de belangrijke rol die humane en sociale wetenschappen in dit wereldprobleem te spelen hebben.

Als je naar de website gaat van het IPCC (International Panel for Climate Change) en je kijkt naar de samenstelling van de diverse werkgroepen, dan zijn er heel wat vooral sociale, minder humane wetenschappers aanwezig. Blijkbaar is cultuur in deze kwestie niet zo belangrijk. Maar niettemin, het is een goede zaak, maar dan is het wel vreemd dat het discours naar de

buitenwereld toe vooral handelt over de exacte wetenschappen. Die zijn uiteraard essentieel, dat weet ik wel, maar waarom klinkt die andere stem zo zwak?

Men zal mij zeggen dat een stijgende zeespiegel geen sociologisch, maar een klimatologisch probleem is, maar de top in Kopenhagen is geen smeltende gletsjer, maar wel een hoop mensen tezamen en daar kan mijn sociale en humane wetenschapper mij heel wat over vertellen. En dat wil ik nu juist graag horen. Zij zullen mij, de hand op het hart, verzekeren dat sociale, economische en politieke kwesties even complex kunnen zijn als het klimaatstelsel zelf, maar toch worden we geconfronteerd met maatregelen en suggesties om de wereld te redden die mij soms naïef overkomen in de zin dat ze gebaseerd zijn op vrij simpele mens- en maatschappijbeelden, die vaak als kenmerk hebben dat ze zich richten tot het individu. Laat ik meteen drie, misschien wel extreme ideeën voorstellen waarvan ik op dit ogenblik in pers en media weinig sporen terugvind. Ze hebben allemaal de eigenschap dat ze het individu ruimschoots overstijgen.

1. Een drastische reductie van de wereldbevolking met, ik zeg maar wat, één miljard, te plannen over een aantal generaties. Zoveel minder consumenten, zoveel minder productie nodig, zoveel (virtueel) geld gespaard, zoveel bomen gespaard, zoveel ruimte voor onze kompanen in het dierenrijk, ..., ik zie alleen maar voordelen. Bovendien ben je in zeer goed gezelschap want Sir David Attenborough is van hetzelfde gedacht. Kijk maar even op de intrigerende website <http://www.optimumpopulation.org/>. Was trouwens het terugbrengen van de wereldbevolking niet één van de grootste prioriteiten in de rapporten van de Club van Rome?

2. Een totaal verbod in het westen op alle reclame. Geef toe, het is gelukt met de tabaksreclame, waarom zou het dan niet lukken met de rest van de reclame? Geef de arme consument even de ademruimte, laat hem niet steeds door anderen ontdekken wat hij of zij nu weer wil, dwing hem of haar niet om al het zuinig bij elkaar gespaard appeltje voor de dorst uit te geven aan vierdubbele isolatie en het vervangen van alle lampen door andere zuiniger versies. Waarbij ik, in dit economische systeem levend, verwacht dat ze mij binnen een korte tijd zullen uitleggen dat een nieuw type nog zuiniger is dan het vorig model. Het zal een schok zijn van gigantische omvang maar de consument zal weer zelf moeten uitzoeken wat die nu eigenlijk nodig heeft. Dan pas, denk ik, kun je redelijkerwijs denken aan consuminderen, vandaag niet.

3. Economieën dienen aangemoedigd te worden om een status quo na te streven, zelfs om te krimpen. Ik weet dat dit als een gruwelijke vloek moet klinken, maar, even los van alle drama's die de crisis heeft aangericht tot nu toe, het is toch maar zo dat de CO₂ uitstoot door de crisis en dus door de verminderde productie een flink stuk gedaald is. Dat aspect op zijn minst is toch positief. Ik haal graag de filosoof Rudolf Boehm aan die ons, indertijd als studenten in de filosofie, vertelde dat, als je een bedrijfsleider vraagt wat het bedrijf maakt, het antwoord luidde: "Winst, meneer!".

Ik ben geen demograaf, ik ben geen psycholoog, gespecialiseerd in consumentengedrag en ik ben geen econoom. Het is dus best mogelijk dat deze drie suggesties volkomen waanzinnig zijn, maar, als dat zo is, zou ik het graag willen horen van de vermelde wetenschappers in kwestie en niet zozeer van beleidsmakers die mij uiteraard zullen uitleggen dat hier fundamentele vrijheden worden overtreden, enzovoort. Misschien wel, maar eerst en vooral wil ik graag weten of deze scenario's reëel zijn of niet. En ik wens veel meer te horen over welke maatregelen welke effecten kunnen teweegbrengen. Als wij hier in het westen effectief allemaal lokale producten gaan kopen, zullen de koffietelers in Zuid-Amerika (en Oxfam) daarmee kunnen lachen? Ik weet het niet, het is enkel een vraag, maar ik wil liever niet meemaken dat ik nu een spaarlamp indraai om dan een paar maanden later te horen dat dat volslagen onverantwoordelijk was en ik nu, als bestraffing, weer geld moet uitgeven voor een nieuwe vondst. Dat heet consumeren.